

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

برداشت‌های اقتصادی از قرآن کریم

تألیف:

دکتر شوقی احمد دنیا

ترجمه:

محمد صفری

با مقدمه:

دکتر احمد شعبانی

برداشت‌های اقتصادی از قرآن کریم

تألیف: احمد شوقی دنیا

ترجمه: محمد صفری

بامقدمه: دکتر احمد شعبانی

ناشر: دانشگاه امام صادق (ع)

طرح جلد: گلناز حسامی

صفحه‌آرایی: احمد کریمیان

شمارگان: ۱۰۰۰

چاپ اول: ۱۳۸۹

چاپ و صحافی: زلال کوثر

قیمت: ۲۵۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۷۴-۶۶-۱

ISBN: 978-600-5574-66-1

حق چاپ و نشر و نسخه‌برداری دیجیتال محفوظ است.

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، ص.ب، ۱۵۹-۱۴۶۵۵ تلفن: ۸۸۳۷۰۱۴۲

سرشناسه	: دنیا، شوقی احمد
عنوان قراردادی	: نظرات اقتصادی فی القرآن الکریم، فارسی
عنوان و نام پدیدآور	: برداشت‌های اقتصادی از قرآن کریم، تألیف شوقی احمد دنیا؛ مترجم محمد صفری.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری	: ۱۱۴ص.
شابک	: ۲۵۰۰۰ ریال: 978-600-5574-66-1
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۲۹-۱۳۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: اقتصاد در قرآن
شناسه افزوده	: صفری، محمد، ۱۳۶۱ - مترجم
شناسه افزوده	: دانشگاه امام صادق (ع)
زده بندی کنگره	: الف ۹۳۰۴۱۵۷ ۱۳۸۹ ۱۰۴ BP
زده بندی دیویی	: ۲۹۷ ۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۹۳۳۰۱۲

فهرست مطالب

سخن ناشر	۷
مقدمه	۱۱
پیشگفتار.....	۱۵
برداشت اول: عنایت کمی و کیفی قرآنی به رفتارهای اقتصادی	۳۹
برداشت دوم: هدایت قرآنی در حوزه تولید.....	۵۱
برداشت سوم: هدایت قرآنی در حوزه مخارج.....	۶۹
برداشت چهارم: هدایت قرآنی در حوزه توزیع.....	۸۳
برداشت پنجم: هدایت قرآنی در حوزه مبادله.....	۹۱
برداشت ششم: هدایت قرآنی در حوزه گزاره‌های اقتصادی	۹۹
برداشت هفتم: هدایت قرآنی در حوزه اصطلاحات اقتصادی.....	۱۱۳
بخش پایانی: قرآن، نظام اقتصادی و علم اقتصاد.....	۱۲۱
منابع و مأخذ.....	۱۲۹
پی‌نوشت‌ها.....	۱۳۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سخن ناشر

«أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا»

(قرآن کریم. سوره مبارکه النساء (۴). آیه شریفه ۸۲)

جایگاه محوری قرآن کریم در منظومه فکری اسلام و ویژگی‌های منحصربه‌فرد آن، منجر شده تا خداوند متعال نسبت به تدبّر در این کتاب الهی و بهره‌مندی از اصول و آموزه‌های آن به مثابه راهنمایی جاودانی، به کرات توصیه نموده باشد. در واقع قرآن کریم در کلام الهی به اوصافی شناسانده شده که حکایت از حیات و تأثیرگذاری مستمر آن در ورای تمامی زمان‌ها و مکان‌ها دارد؛ اوصافی چون «هدایت‌گری و بشارت‌دهندگی» (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي لَمْ يَلْتَمِسْ لَهَا قَوْمٌ وَ يُنْذِرُ الْمُؤْمِنِينَ - بخشی از سوره مبارکه الاسراء (۱۷). آیه شریفه ۹)، «صدور حکمت» (وَ الْقُرْآنُ الْحَكِيمُ - سوره مبارکه یس (۳۶) - آیه شریفه ۲)، «ادرای کرامت» (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ - سوره مبارکه الواقعة (۵۶). آیه شریفه ۷۷) و مواردی از این قبیل که در مجموع دلالت بر ضرورت مراجعه مستمر به این کتاب الهی و بهره‌مندی از آن برای فهم معنای زندگی، فلسفه حیات و نحوه

اداره امور دارد. به همین خاطر است که خداوند متعال «قرآن کریم» را از این حیث جامع معرفی نموده و تصریح دارد که «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» (قرآن کریم، سوره مبارکه الکهف، ۱۸، آیه شریفه ۵۴). این خطاب عمومی به انسان دلالت بر آن دارد که «قرآن کریم» برای تمامی صاحبان عقول سلیم می‌تواند راه‌نما باشد و قرآن از این منظر «هادی» و «روشن‌گر» است. این معنا آن زمان آشکارتر می‌گردد که بدانیم خداوند متعال سلامت معنا و صیانت متن از هر گونه انحرافی را در طول زمان منتفی ساخته و در تمامی اعصار متنی معتبر و مستندرا در اختیار انسان قرار می‌دهد که می‌تواند بدان اتکاء نماید؛ چنان که فرموده است: إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (قرآن کریم، سوره مبارکه الحجر (۱۵)، آیه شریفه ۹).

با این مبنا و با عنایت به سفارش‌های بیان شده از سوی رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام در خصوص ضرورت تمسک به قرآن کریم و اهل بیت علیهم‌السلام ضرورت مطالعات قرآنی با استفاده از روش‌های میان‌رشته‌ای متناسب با نیازها و مسائل هر دوره‌ای، آشکار می‌گردد. دانشگاه اما صادق علیهم‌السلام به عنوان نهادی که بر بنیادی خیر و نیکو و مطابق با آموزه‌های دینی تاسیس شده و چنان تعریف شده تا بر این اصل استوار باشد و بدین ترتیب از کژی و انحراف دور باشد (أَفَمَنْ أُتِيَ بُيُوتَهُ عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أُتِيَ بُيُوتَهُ عَلَىٰ تَفَاوُفٍ هَارٍ - قرآن کریم، سوره مبارکه التوبه (۹) بخشی از آیه شریفه ۱۰۹)، از حیث محتوایی، فلسفی و ساختاری در ارتباطی تنگاتنگ با قرآن کریم قرار دارد و توسعه مطالعات قرآنی و تلاش برای حاکمیت فرهنگ قرآنی (در پرورش نیروی انسانی، تربیت مدیران، تولید نظریه علمی و ...) تنها اولویت محوری دانشگاه به شمار می‌آید که تمامی سیاست‌ها در ذیل آن معنا می‌دهد. این رویکرد با هدف خروج قرآن کریم از مهجوریتی تعریف شده که رسول خدا ﷺ پیوسته نگران آن بوده و امت را

نسبت به این پدیده خطرناک تحذیر می‌دانند؛ باشد که با قرآن از در افتادن به گمراهی و کفر بازداشته شوند؛ «وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا» (قرآن کریم. سوره مبارکه الفرقان (۲۵). آیه شریفه ۳۰).

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با هدف همراهی با این آرمان بلند و با انگیزه بهره‌مندی از هدایت‌های قرآنی در گستره جامعه علمی، طرح کلان «توسعه مطالعات قرآنی» را از سال ۱۳۸۷ همزمان با هفته پژوهش آغاز و طرح‌های متعددی را با رویکرد تخصصی و میان‌رشته‌ای تعریف و به اجراء گذارده است. اثر حاضر از جمله محصولات این طرح با برکت است که پس از طی مراحل پژوهشی جهت بهره‌مندی جامعه علمی عرضه می‌گردد. ناشر ضمن تشکر از تمامی افرادی که در نهایی شدن این طرح همکاری نموده‌اند؛ بویژه پدیدآورنده محترم، امید دارد که به این وسیله در توسعه آموزه‌های قرآنی با بهره‌مندی از راه‌نمایی‌های ارایه شده از معصومین علیهم السلام، در سطح جامعه علمی توفیقی کسب نماید. در این صورت رحمت قرآنی مشمول حال محقق، ناشر و خوانندگان خواهد بود که جمع کثیری از اساتید، دانشجویان و علاقه‌مندان به مطالعات قرآنی را شامل می‌شود و این وعده حق الهی است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَنَزَّلْنَا مِنَ الْقُرْآنِ مَا نُورِثُهُمْ وَأَوْحَيْنَاهُ لِلْمُرْسَلِينَ» (قرآن کریم. سوره مبارکه الاسراء (۱۷). بخشی از آیه شریفه ۸۲). در این راستا و همچون قبل ناشر آمادگی خود را جهت دریافت آثار پژوهشی محققان و نشر آنها اعلام می‌دارد.

مقدمه

بی تردید برای انسان که مخلوق برگزیده‌ی خدای متعال است، بالاترین علوم و نیکوترین هدایت‌ها لازم است که قرآن کریم بلاشک واجد چنین امتیازی بوده و اساساً جهت هدایت انسان نازل شده است و این قرآن هدایت است که راه میانه و مستقیم برای پیشرفت و تکامل انسان در تمامی ابعاد حیات فردی و اجتماعی در حوزه‌های مختلف زندگی از جمله زندگی اقتصادی را برای او فراهم می‌سازد. «قد جاءکم من الله نور و کتاب مبین یهدی به الله من اتبع رضوانه سبیل الاسلام و یخرجهم الی النور باذنه و یهدیهم الی صراط مستقیم» و وجه تمایز اصلی این هدایت نورانی و روش‌های توأم با سعی و خطای بشری که در اغلب موارد آن نتایج و دستاوردهای خسارت‌بار و غیر قابل جبران را نصیب انسان‌ها و جوامع می‌سازد، همین است که نور هدایت قرآن محکم‌ترین و پایه‌دارترین رهنمودهاست که هیچ‌گاه نفی و نقص نخواهد شد. «ان هذا القرآن یهدی للتی هی اقوم»

اگر رهنمودهای غیر قرآنی انحراف‌پذیر و خطاپذیرند و امکان ابطال آن و بالمآل ندامت و حسرت برای فرد و جامعه را به دنبال دارد و انواع عدم تعادل‌ها و اعوجاج‌ها و بی‌ثباتی‌ها را می‌تواند در پی داشته باشد، اما آموزه‌ها و هدایت‌های ناب قرآنی انحراف‌ناپذیر و «غیر ذی عوج» است و خطا و بطلان و ناراستی در حریم مقدس آن امکان ورود نخواهد داشت.

بر همین مبنا هدایت‌های اقتصادی قرآن کریم نیز چون براساس فطرت ناب انسان‌ها و نیازها و خواسته‌های طبیعی آن‌ها و مطابق هدایت‌های تکوینی او تشریح شده، لذا هدایت‌های همیشگی، محکم و در راستای صیانت از منافع و مصالح انسان، جامعه و نسل او خواهد بود و این کتاب نیز به خوبی توانسته است نمونه‌های قابل توجه و پرشماری از این‌گونه موارد از هدایت‌های قرآنی در حوزه‌ی اقتصاد و در قلمروهای متعدد از قبیل تولید، مصرف، توزیع، مبادله و... را برشمارد. برداشت‌های ظریف و دقت نظرهای جالب مؤلف در استخراج هدایت‌های اقتصادی از منبع ناب آیات قرآنی، از اهداف اصلی این کتاب می‌باشد که مؤلف محترم به خوبی از عهده‌ی آن برآمده و زمینه و بستر بسیار مناسبی را برای انجام تحقیقاتی گسترده‌تر در حوزه‌ی اقتصاد قرآنی و اقتصاد اسلامی فراهم ساخته است.

مطالعه‌ی این کتاب که در نوع خود حاوی نوآوری‌ها و برداشت‌های بکر که سابقه‌ای است می‌تواند برای دانشجویان رشته‌ی اقتصاد و به‌ویژه علاقه‌مندان به مطالعه و تحقیق در اقتصاد اسلامی بسیار مفید و آگاهی‌بخش باشد. به‌خصوص تلاش نویسنده برای اثبات این مهم که قرآن کریم علاوه بر آن که مشحون از گزاره‌های دستوری و هنجاری در حوزه‌ی اقتصاد است موارد

بسیاری از گزاره‌های اثباتی و تحقیقی را نیز دربر دارد که با تفسیر و تبیین نمونه‌هایی چند از آن به خوبی صحت این ادعا را به کرسی نشانده است.

و بالاخره این که مترجم این اثر گران‌قدر نیز در عین رعایت و حفظ امانت مضامین و دقت در قرآن توانسته است با قلمی رسا و ساده و در عین حال بسیار کم‌خطا از عهده‌ی ترجمه‌ی آن برآید. و کتابی که در پیش روست حاصل تلاش‌ها و نکته‌سنجی‌ها و دقت نظرهای مؤلف دانشمند و پرکار این کتاب از یک‌سو و مساعی و علاقه و انگیزه‌ی قابل احترام مترجم این کتاب از دیگر سو است که این اثر قابل استفاده را در معرض استفاده‌ی علاقه‌مندان مطالعات قرآنی و اقتصاد اسلامی قرار داده است.

امید می‌رود این اثر بتواند به عنوان پیش‌درآمدی برای گسترش و تعمیق هرچه بیشتر در آشنایی و استفاده و کاربرد مفاهیم بلند قرآن کریم و هدایت‌ها و برداشت‌های متعالی آن برای زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها و جوامع باشد.

احمد شعبانی

تایستان ۸۹

پیشگفتار

اثر حاضر ترجمه کتاب «نظرات اقتصادی فی القرآن الکریم» نوشته آقای «دکتر شوقی احمد دنیا» است. این کتاب جلد بیستم از سلسله سخنرانی‌های اقتصاددانان برنده جایزه بانک توسعه اسلامی می‌باشد. بانک توسعه اسلامی با همکاری مؤسسه آموزش و تحقیقات اسلامی اقدام به نشر این کتاب در سال ۱۴۲۸ هـ.ق (۲۰۰۷ م) کرده است. در ادامه به اختصار توضیحاتی در مورد ناشر، نویسنده و انگیزه ترجمه این اثر از سوی دانشگاه امام صادق علیه السلام ارائه می‌شود.

بانک توسعه اسلامی^۱ یکی از مؤسسات بزرگ مالی توسعه‌ای بین‌المللی و از نهادهای تخصصی سازمان کنفرانس اسلامی محسوب می‌شود که با هدف پیش‌برد توسعه اقتصادی و پیشرفت اجتماعی کشورهای عضو و جوامع مسلمان کشورهای غیر عضو، در سراسر جهان بر اساس اصول شریعت اسلامی در تاریخ ۲۰ اکتبر ۱۹۷۵ میلادی از سوی ۲۲ کشور اسلامی

1. Islamic Development Bank (IDB)

و با سرمایه اولیه ۷۵۵ میلیون دینار اسلامی در جده عربستان تأسیس شد و هم‌اکنون اعضای بانک در برگیرنده ۵۶ کشور از چهار قاره آسیا، آفریقا، اروپا و آمریکا هستند. بانک توسعه اسلامی دارای یک دفتر مرکزی در شهر جده و سه دفتر منطقه‌ای در قزاقستان، کوآلامپور و مراکش است. به علاوه بانک به منظور پی‌گیری اجرای پروژه‌های مصوب در بعضی از کشورهای عضو و از جمله جمهوری اسلامی ایران نمایندگان محلی منطقه‌ای دارد. زبان رسمی بانک توسعه اسلامی، زبان عربی است اما با این حال از دو زبان انگلیسی و فرانسه نیز به عنوان زبان کار استفاده می‌کند.

مؤسسه آموزش و تحقیقات اسلامی^۱ یکی از مؤسسات وابسته به بانک اقتصاد اسلامی است که در سال ۱۴۰۱ هجری قمری به منظور ارائه خدمات آموزشی و تحقیقاتی در زمینه اقتصاد اسلامی و بانکداری اسلامی به کشورهای عضو بانک توسعه اسلامی و جوامع مسلمان ساکن کشورهای غیر مسلمان تأسیس شد. از جمله فعالیت‌های اصلی مؤسسه مزبور آموزش، انجام تحقیقات کاربردی و خدمات اطلاعاتی در زمینه اقتصاد و بانکداری اسلامی و موضوعات مرتبط با توسعه اقتصادی است. مؤسسه آموزش و تحقیقات اسلامی سالانه جایزه‌ای را به تحقیقات برجسته در زمینه اقتصاد اسلامی و بانکداری اسلامی، اختصاص می‌دهد. هدف از اعطای این جایزه تشویق و ترغیب تلاش‌های خلاق و چشم‌گیر است. مؤلف این کتاب، جایزه سال ۱۴۲۵ هجری قمری را به سبب تلاش در شناساندن جایگاه اقتصاد اسلامی به خود اختصاص داده است.

دکتر شوقی احمد دنیا تحقیقات و مطالعات برجسته‌ای در زمینه اقتصاد اسلامی انجام داده و به ویژه کوشش بسیاری در ایجاد پیوند میان میراث اقتصاد اسلامی و دانش اقتصاد مدرن از خود نشان داده است. افزون بر این، دکتر شوقی بیش از یک ربع قرن در دانشگاه‌های متعددی به تدریس پرداخته است. تحقیقات با ارزش وی در زمینه تأمین مالی توسعه در اقتصاد اسلامی، نقش مؤثری در پیشرفت اقتصاد اسلامی ایفا کرده است. وی تمام استدلال‌هایی را که در طرفداری و توجیه بهره بانکی شده، در کتابش که در این زمینه چاپ شده، رد کرده است. او همچنین در کتابی درباره ابن خلدون، بر نقش مسلمانان در دانش اقتصاد تأکید ورزیده است. از جمله آثار دکتر شوقی می‌توان به «بناء النظريات فى الاقتصاد الإسلامی»، «الخصخصة وتقليص دور القطاع العام، موقف الاقتصاد الإسلامی» و «نظرات اقتصادیة فى القرآن الکریم» اشاره نمود. وی هم‌اکنون رئیس دانشکده بازرگانی و استاد اقتصاد اسلامی دانشگاه الأزهر مصر می‌باشد.

دانشگاه امام صادق علیه السلام به عنوان اولین دانشگاه اسلامی در ایران به عنوان یکی از جلوه‌های عینی پیوند حوزه و دانشگاه شناخته می‌شود. پس از ایراد بیانات روشنگرانه مقام معظم رهبری در جمع مسئولان، اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه السلام در عید سعید غدیر سال ۱۳۸۴ و ترسیم دورنما و رسالتهای این دانشگاه، و تأکیدات معظم‌له در راستای حرکت به سوی مرجعیت علمی، عزم جدی و راسخی در این دانشگاه جهت نیل به آن هدف مقدس بوجود آمد و در پی آن، فعالیت‌ها و حرکت‌های گسترده و عمیقی در حوزه‌های مختلف پایه‌ریزی گردید که تا به حال شاهد آغاز یا به

ثمر نشستن بعضی فعالیت‌های برآمده از آن بوده‌ایم. معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام نیز در این راستا با اهداف کلانی همچون «مطالعه و بررسی در موضوعات میان رشته‌ای علوم اسلامی و علوم اجتماعی - انسانی» با اراده‌ای مصمم‌تر و همتی افزون‌تر قدم در عرصه تولید آثار پژوهشی میان رشته‌ای نمود. از جمله این فعالیت‌ها می‌توان به انتخاب چندین کتاب از مجموعه کتاب‌های منتشر شده توسط بانک توسعه اسلامی در حوزه اقتصاد اسلامی و ترجمه آن‌ها به زبان فارسی اشاره نمود.

تلاش برای دستیابی به آموزه‌های دین اسلام در حوزه اقتصاد از دیرباز ذهن اندیشمندان جهان اسلام را به خود مشغول نموده است. در این رهگذر آثار متعدد و متنوعی تألیف و نگارش شده، که هر کدام از منظری مشخص به شریعت اسلام و احکام اقتصادی آن پرداخته است. اثر حاضر نیز که از جمله کتاب‌های میان‌رشته‌ای اقتصاد اسلامی به شمار می‌رود، صرفاً به بررسی هدایت‌های موجود در قرآن کریم راجع به اقتصاد می‌پردازد. بدون شک ترجمه این کتاب در راستای پر کردن خلأ کمبود منابع اقتصاد اسلامی بوده و امید است بتواند گامی مؤثر در این جهت باشد. در متن پیش رو نکاتی را لازم به تذکر می‌دانم که در زیر به آنها اشاره می‌گردد:

۱. همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، عنوان عربی کتاب «نظرات اقتصادیة فی القرآن الکریم» است. واژه «نظرات» در این عبارت کژتابی دارد، چرا که از یک سو به معنای «دیدگاه‌ها» و از سوی دیگر به معنای «نگاه‌ها» است. بدیهی است صورت اول یعنی «دیدگاه‌های اقتصادی در قرآن کریم» این معنا را به ذهن مخاطب متبادر می‌کند

که قرآن کریم دارای دیدگاه‌های اقتصادی است و این کتاب قصد بررسی آن‌ها را دارد، اما صورت دوم یعنی «نگاه‌های اقتصادی در قرآن کریم» معنایی کاملاً متفاوت خواهد داشت و به مخاطب چنین القا می‌کند که نویسنده با دانش اقتصادی خود در قرآن کریم نگاه کرده و ثمره آن را در کتاب آورده است. بدون شک هدف نویسنده از نگارش کتاب صورت اخیر می‌باشد، زیرا برشمردن دیدگاه‌های اقتصادی قرآن و تجزیه و تحلیل آن‌ها به اعتراف مؤلف نیازمند مطالعه‌ای عمیق‌تر و کتابی حجیم‌تر است. البته این کژتابی تنها منحصر به زبان فارسی نیست و در زبان عربی هم دقیقاً چنین ابهامی برای مخاطب وجود دارد و اتفاقاً از همین روست که مؤلف در فصل اول کتاب ذیل تیتر «عنوان الدراسة» به این موضوع می‌پردازد. برای پیشگیری از این ابهام در ذهن مخاطب فارسی زبان واژه‌های مختلفی برای دستیابی به معادل «نظرات» در فارسی مورد بررسی قرار گرفت؛ از این دست معادل‌ها می‌توان به کلماتی همچون «بررسی‌ها، کنکاش‌ها، دقت‌نظرها، و...» اشاره نمود. نهایتاً واژه «برداشت‌ها» به عنوان بهترین گزینه از بین بدیل‌های گوناگون انتخاب شد. این لغت به وضوح بیان‌کننده تلاش مؤلف برای دسترسی به آموزه‌های اقتصادی قرآن کریم است و به هیچ عنوان کژتابی مزبور را در بر ندارد.

۲. به دلیل وجود آیات قرآنی متعدد در متن، و لزوم ارائه ترجمه صحیح و شیوا، از ترجمه حضرت آیت الله مکارم شیرازی که در شمار برترین ترجمه‌های فارسی می‌باشد، استفاده شده است.

۳. ترجمه فارسی آیات قرآن کریم در متن اصلی، و عبارات عربی آن‌ها در پاورقی آمده است. این امر به خاطر سهولت در خواندن متن فارسی بوده و انتظار می‌رود توهین به محضر مبارک قرآن کریم تلقی نشود.
۴. ماهیت سخنرانی بودن کتاب و استفاده نویسنده از گونه ادبی در نگارش متن عربی، از دشواری‌های ترجمه این اثر بود، با این حال مترجم تمام تلاش خود را برای ارائه ترجمه‌ای رسا و روان بکار بسته است.
۵. از آنجا که نویسنده از برادران اهل سنت می‌باشد، در متن کتاب برای اشخاصی همچون خلیفه سوم، بعضی صحابه حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و علمای اهل تسنن از القابی استفاده کرده که تنها بیانگر گرایش‌های مذهبی او می‌باشد. برای جلوگیری از انتقال این قبیل سوگیری‌ها و همچنین جهت تسهیل در خواندن متن توسط مخاطب فارسی زبان از آوردن این دست القاب و عناوین اجتناب شده است.
۶. به تبعیت از سنت مترجمین متون انگلیسی، معادل عربی اصطلاحات مهم و کلیدی در پاورقی آورده شده است. امید است این روش با استقبال مترجمین متون عربی مواجه شود تا موجبات غنا بخشیدن هر چه بیشتر به متون ترجمه‌ای در این زبان نیز فراهم آید. لازم است همین جا از جناب آقای دکتر عادل پیغامی که این پیشنهاد ارزشمند را عنوان کردند تشکر و قدردانی کنم.

۷. اگرچه ابهامات، اشکالات و موارد اختلافی بین شیعه و اهل سنت در متن بسیار اندک است، اما با این وجود سعی شده با توضیحات تکمیلی مترجم که در پاورقی‌ها آمده، موضوعات بهتر تبیین شوند.

۸. با تمام دقتی که در ترجمه صورت گرفته اما هرگز این ادعا وجود ندارد که اثر حاضر خالی از اشکال است، لذا مترجم خود را نیازمند نظرات انتقادی و پیشنهادی اساتید، دانشجویان و خوانندگان محترم می‌داند.

بر خود لازم می‌دانم از آقای دکتر افتخاری، معاون محترم پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم. ایشان با اعتماد به دانشجویان و فرصت دادن به آنان، شعار جوانگرایی را در امر پژوهش جامعه عمل پوشانیده‌اند. در پایان آرزو دارم این اثر و دیگر آثار اقتصاد اسلامی که هدف نهایی از تألیف و ترجمه آن‌ها برقراری عدالت در جامعه است، بتوانند مقدمات حکومت عدل مهدی موعود (روحی و ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء) را فراهم آورند.

محمد صفری^۱

تابستان ۸۹

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت مالی دانشگاه امام صادق علیه السلام

مقدمه

اسلام هم دین است و هم دنیا، هم عقیده است و هم شریعت، هم قانون است و هم عمل، اسلام نه تنها به عمل دل‌ها، رابطه انسان با پروردگارش و رابطه انسان با آخرت می‌پردازد، بلکه فراتر و ژرف‌تر بوده رابطه انسان با خودش و دیگر مخلوقات از هر جنس و نوعی را نظم می‌بخشد. در نظر مسلمانانی که نسبت به دین خود آگاهی دارند - و همانگونه که از حقیقت دین هم برمی‌آید - اسلام دینی است که زندگی انسان را از هر نظر و جنبه‌ای سامان می‌دهد، به گونه‌ای که زندگی اخروی رضایت‌بخش و سعادت‌مندی را برای او ضمانت می‌کند. معروف است که هر دینی منابع مخصوص به خود دارد و نیز همگان می‌دانند که قرآن کریم منبع اول اسلام است.

معنای این کلام آن است که قرآن کریم دربردارنده تمام جوانب این جهت‌دهی و نظم‌بخشی به روابط است، به عبارت دیگر قرآن کریم هدایت خود را در تمام زمینه‌های مزبور ارائه می‌کند. خداوند این حقیقت را اینگونه توصیف می‌کند: ﴿این قرآن، به راهی که استوارترین راه‌هاست، هدایت

می‌کند^۱ یا در آیه دیگر می‌فرماید: ﴿و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز، و مایه هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است!﴾^۲

پیامبر اکرم ﷺ این حقیقت را در مورد قرآن در حدیث طولانی خود این گونه توصیف می‌کند که «عجایب آن تمام نمی‌شود، و بر اثر کثرت تکذیب‌ها و شبهه‌ها کهنه و قدیمی نمی‌شود و علما از آن سیر نمی‌شوند.»^{۱۱}

در این زمینه شافعی در کتاب خود به نام «الرساله» می‌گوید: «هیچ حادثه‌ای برای اهل دین پیش نمی‌آید مگر اینکه راه‌نمایی برای آن در کتاب خدا وجود داشته باشد.»^{۱۲} و نیازی به یادآوری این مطلب نیست که قرآن کریم، در مکاتب و مذاهب مختلف، منبع اساسی علوم شرعی و اسلامی است، در این باره سیوطی می‌گوید: «همانا قرآن کریم سرچشمه تمام علوم و منابع آن‌هاست. خداوند علم هر چیزی را در آن وارد کرده و هر هدایت و ضلالتی را در آن آشکار ساخته است. پس می‌بینی که هر کس به حسب کارش از آن کمک می‌گیرد و بر آن اعتماد می‌کند، پس فقیه احکام را از آن استنباط می‌کند و حکم حلال و حرام را استخراج می‌کند، و عالم علم نحو اساس قواعد اعراب را از آن می‌گیرد و در تشخیص گفتار نادرست از درست به آن رجوع می‌کند، و عالم علم بیان با آن به حسن ترکیب در کلام رهنمون می‌شود.»^{۱۳}

و امروز ما اقتصاددانان مسلمان به دنبال پایه‌ریزی نظام اقتصادی اسلامی و ایجاد علم اقتصاد اسلامی هستیم. و این آرزو محقق نمی‌شود مگر هنگامی

۱. إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِينَ هِيَ أَقْوَمُ (الإسراء، آیه ۹)

۲. وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ (النحل، ۸۹)

که ما نیز شیوه علماء گذشته را پیش بگیریم، در قرآن بنگریم و راه‌های هدایت و خردمندی در زمینه اقتصاد را بشناسیم، چرا که قرآن کریم مطابق نص آیه کریمه، استوارترین هدایت را در این حوزه و هر حوزه دیگری ارائه می‌کند. خدا رحمت کند کسی را که گفت همانا هدایت قرآن، ستون اعجاز معنوی و اصل تمام اصول آن و محل همگرایی تمام مقاصد قرآن است^[۴] و از اینجا است که بررسی اقتصادی آگاهانه، موشکافانه و مبتنی بر علم و معرفت در قرآن کریم پراهمیت جلوه می‌کند. زیرا اصالت اسلامی دقیق بخشیدن علمی و عملی به حوزه اقتصادی در گرو بررسی اقتصادی قرآن کریم است^[۵].

ما مسلمانان بنا به اعتقادات اسلامی خود ایمانی راسخ داریم که قرآن کریم شامل تمام اصول و مبانی تضمین کننده‌ای است که هرگاه در آن‌ها نیک تدبیر شود و به طور صحیح شناخته شوند قادر به برپایی نظام اقتصادی متناسب و عدالت‌محور خواهیم شد. و باید گفته شود که در این صورت پدید آوردن یک نظام علمی در حوزه اقتصاد نه تنها متفاوت از علم اقتصاد متعارف^۱ بلکه کاملاً برتر از آن امکان‌پذیر خواهد بود. علی‌رغم آنکه این

۱. علم الإقتصاد الوضعي - گرچه در متون اقتصادی فارسی، «علم اقتصاد» بعضاً به «اقتصاد متعارف» تعبیر می‌شود. اما به نظر می‌رسد تعبیر «الاقتصاد الوضعي» که در متون عربی به همین مفهوم شناخته می‌شود، تعبیر رساتری باشد؛ معادل این اصطلاح، «اقتصاد موضوعه» یا «اقتصاد بشری» است که همانند حقوق موضوعه که در کنار حقوق الهی قرار می‌گیرد این اصطلاح نیز حاکی از بشری بودن آن است و می‌تواند در کنار اقتصاد اسلامی قرار گیرد؛ در غیر اینصورت، اقتصاد اسلامی در کنار اقتصاد متعارف بار معنایی منفی برای اقتصاد اسلامی و بار معنایی غیرواقعی از علم اقتصاد به همراه خواهد داشت (مصباحی مقدم، غلامرضا، مسائل کنونی پول، بانک و مشارکت در شرکت‌ها، ص ۳۹) [مترجم].

اعتقاد نزد ما مسلم شمرده می‌شود، از باب پیروی از اصول پژوهش علمی صحیح. آنرا فرضیه‌ای علمی می‌پنداریم که نیاز به اثبات و استدلال دارد. قبل از آن که وارد موضوع اصلی شویم ارائه چند نکته مفید است:

اول: رابطه قرآن کریم با علوم

اگر قبول کنیم که قرآن کریم دربردارنده هدایت‌های قرآنی برای انواع حوزه‌های علوم بشری است، سؤالی در مورد ماهیت این هدایت و چگونگی ارتباط آن با علوم شناخته شده مطرح می‌شود. آیا قرآن کریم به طور صریح و آشکار در بردارنده علوم مختلف است؟ آیا قرآن مجموعه یا دانشنامه‌ای از علوم است که تمام مباحث، مسائل و قضایایی که نزد دانشمندان آن علوم مطرح می‌باشد را دربردارد؟ آیا می‌توان علم اقتصاد، جامعه‌شناسی، اخترشناسی، پزشکی، و... را با تئوری‌ها و مسائل مربوطه‌شان در قرآن یافت؟ یا اینکه قرآن کریم شامل هیچ یک از موارد نامبرده اعم از علوم جدید و قدیم نیست، چرا که قرآن، کتاب خداوند بلند مرتبه است و علوم، ساخته بشری هستند. و یا اینکه قرآن دربردارنده امور و اشیائی مرتبط با علوم است اگر چه آن‌ها، علوم شناخته شده نزد دانشمندان نباشند.

بسیار مهم است که اشاره شود این مسأله از مدتها قبل برای دانشمندان مسلمان مطرح شده و تاکنون همچنان وجود دارد^{۱۸۱}. و دیدگاه‌های عنوان شده در برابر آن، چه در گذشته و چه امروز متنوع و گوناگون است. گروهی از علما نظر اول را پذیرفته‌اند. از این دسته علما می‌توان به آراء غزالی در دو کتاب «الإحیاء» و «جواهر القرآن» اشاره کرد. او معتقد است قرآن دربردارنده

دهها هزار علم از علوم بشری است. ابوالفضل المرسی در این باره در تفسیر خود می‌گوید: «قرآن کریم جامع علوم اولین و آخرین است و دربردارنده علوم اولیه‌ای همچون پزشکی و مغالطه و هیئت و هندسه و جبر و... می‌باشد.» سیوطی و تا حد زیادی ابن عربی نیز از قائلین به این نظر هستند. و از معاصرین نیز می‌توان به شیخ طنطاوی جوهری و آراءش در کتاب «الجواهر» اشاره کرد که او نیز قائل به همین نظر می‌باشد. گروه دیگری از علما نیز هستند که قائل به نظر دوم می‌باشند، بارزترین فرد این دسته از علما شاطبی^{۱۷} است. اما گروه آخر، آن دسته از علما هستند که قائل به نظر سوم هستند که بر اساس آن، این نظر که قرآن دانشنامه‌ای از علوم مختلف باشد رد می‌شود و همزمان این نظر هم که قرآن به طور کلی بی‌ارتباط با علوم بشری است نیز رد می‌شود. بر اساس این نظر قرآن کریم کتاب هدایت انسان در فعالیت‌های فکری و عملی است و در پرتو این هدایت است که انسان می‌تواند با بکارگیری عقل و حواس و وجدانش، علوم و معارف جدیدی را پایه‌ریزی کند. همانطور که مشاهده می‌شود نظر سوم، برتر و صحیح‌تر است. خدای متعال برای انسان عقل و حواس را قرار داده سپس هدایت آسمانی را از زبان پیامبران به او رسانیده است. مطابق قول مشهور منبع معارف و علوم نزد مسلمانان نقل و عقل و حس است و به وسیله آنها و در ضمن بکارگیری آنهاست که انسان می‌تواند علوم مختلف را پایه‌ریزی و بنا کند. در خلال بررسی که در قرآن صورت گرفت، دریافتیم که هدایت‌های گوناگونی در زمینه اقتصادی وجود دارد که در این نوشته به بعضی از آنها خواهیم پرداخت.

در اینجا به دو آیه شریفه اشاره می‌شود: ﴿در باره شراب و قمار از تو سؤال می‌کنند، بگو: «در آنها گناه و زیان بزرگی است و منافی (از نظر مادی) برای مردم در بردارد (ولی) گناه آنها از نفعشان بیشتر است. و از تو می‌پرسند چه چیز انفاق کنند؟ بگو: از مازاد نیازمندی خود.» اینچنین خداوند آیات را برای شما روشن می‌سازد، شاید اندیشه کنید! ﴿۲۱۹﴾ (تا اندیشه کنید) درباره دنیا و آخرت! و از تو درباره یتیمان سؤال می‌کنند، بگو: «اصلاح کار آنان بهتر است. و اگر زندگی خود را با زندگی آنان بیامیزید، (مانعی ندارد) آنها برادر (دینی) شما هستند.» (و همچون یک برادر با آنها رفتار کنید!) خداوند، مفسدان را از مصلحان، باز می‌شناسد. و اگر خدا بخواهد، شما را به زحمت می‌اندازد (و دستور می‌دهد در عین سرپرستی یتیمان، زندگی و اموال آنها را بکلی از اموال خود، جدا سازید ولی خداوند چنین نمی‌کند) زیرا او توانا و حکیم است.﴾^۱

این دو آیه هدایت روشنی درباره رابطه قرآن کریم با علوم ارائه می‌کنند و این همان چیزی است که ما هم‌اکنون به دنبال آن هستیم. در این آیات از شراب و قمار سوال می‌شود و پاسخ این‌گونه می‌آید که در آن دو ضررها و منفعت‌هایی است، اما ضررهای آنها بیش از منافعشان است. با کمی تدبیر در می‌یابیم که در مورد حکم شرعی اعم از حرام بودن یا مباح بودن و... سوال می‌شود اما جواب بدون اشاره به حکم شرعی مورد سوال و در مورد میزان

۱. يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا وَيَسْئَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْغَفْوُ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۲۱۹) فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحُ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَتَوَّشَّاهُ اللَّهُ تَأَعَنَّتُمْ إِنْ أَلَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۲۰) (البقره، ۲۱۹، ۲۲۰)

منفعت‌ها و ضررها و مقایسه بین آن دو توضیح می‌دهد. البته در آیه دیگری این حکم توضیح داده می‌شود. اما معنی این شیوه بیان آن است -والله اعلم- که در این موضوع و دیگر موضوع‌های مشابه ضروری است که ابتدا به منفعت‌ها و ضررها و مقایسه بین آن توجه و سپس نسبت به تصمیم‌گیری اقدام شود. و گمان می‌کنم -والله اعلم- که این شیوه قرآنی، توجه به علم را مورد هدف قرار داده است. به همین ترتیب وقتی در مورد انفاق خیرخواهانه سوال می‌شود، مشاهده می‌کنیم این نوع از مخارج به لحاظ نظری ممکن است گسترده و دشوار و یا محدود و آسان باشد و هم می‌تواند حالت بینابینی داشته باشد. در این زمینه هدایت اسلامی می‌گوید که انگیزه باید عفو و بخشش و گشاده‌دستی باشد، لذا پژوهشگران باید آموزش‌ها و پژوهش‌های خود را مطابق با این هدایت انجام دهند. آیه مزبور با تکمله‌ای مشخص به پایان می‌رسد و سپس آیه دوم با شروع خاصی آغاز می‌گردد. ﴿اینچنین خداوند آیات را برای شما روشن می‌سازد، شاید اندیشه کنید!﴾ (تا اندیشه کنید) درباره دنیا و آخرت! و از تو در باره یتیمان سؤال می‌کنند، بگو: «اصلاح کار آنان بهتر است. و اگر زندگی خود را با زندگی آنان بیامیزید، (مانعی ندارد) آنها برادر (دینی) شما هستند.» (و همچون یک برادر با آنها رفتار کنید!) خداوند، مفسدان را از مصلحان، باز می‌شناسد. و اگر خدا بخواهد، شما را به زحمت می‌اندازد (و دستور می‌دهد در عین سرپرستی یتیمان، زندگی و اموال آنها را بکلی از اموال خود، جدا سازید ولی خداوند چنین نمی‌کند) زیرا او توانا و حکیم است.﴾

گویی بررسی دو آیه فوق به ما می‌گوید -والله اعلم- که آنچه در قرآن آمده تنها راهنمایی و هدایت است و شما برای پایه‌ریزی علوم و معارف

مختلف باید با استفاده از آنها و با بکارگیری عقل و حواس خود، به این هدف نائل آید^[۸]. همچنین بررسی مزبور در مورد ارتباط قرآن با علوم سخن می‌گوید، قرآن کریم در اینجا نه در بردارنده مطالعات مربوط به سود و مسائل و مباحث مربوط است و نه اینکه به کلی از آن غافل است بلکه در این باب اشارات، اصول و خاستگاه‌هایی را بیان کرده است. خداوند متعال می‌توانست بگوید وقتی در مورد شراب و قمار از تو سوال شد بگو آن دو حرام هستند. اما اگر خداوند این چنین می‌فرمود، ما را از هدایت در مورد علوم محروم می‌کرد. قرآن شیوه، چارچوب و ضوابط کلی را بیان کرده و پی‌ریزی علوم با مباحث و مسائل و نظریه‌های مربوطه در پرتو این ضوابط کلی وظیفه ماست. به این ترتیب است که بر منفعته‌ها و ضررهای موضوع شناخت پیدا کرده و بر اساس آن، معیار و شاخص برتری و مقایسه را بدست می‌آوریم. همچنین، این وظیفه ماست که بر گستره‌ی «مازاد بر نیازمندی» و مصادیق آن در هر عصر و زمانی شناخت پیدا کنیم.

قبل از اینکه بخواهیم علمایی که معتقد بودند قرآن در بردارنده هزاران علم است را به اغراق و مبالغه غیرمنطقی متهم کنیم بهتر است که اول مقصود آنها را از علم دریابیم. به احتمال زیاد مقصود آنها از علم، علم همراه با تمام مسائل و مباحث و مقولات نیست، بلکه منظور آنها از شامل بودن قرآن بر هزاران علم، این است که قرآن به آن علم و یا بعضی از کلیات مسائل آن اشاره کرده است. آنچه که امروزه ما آنرا همراه با تمام مسائل و مباحث مربوطه‌اش علم می‌نامیم این دسته از علما با توجه به کثرت مباحث و قضایا و مسائل، آن را نه یک علم بلکه علوم می‌نامیدند، لذا در این حالت طبیعی است که جوانب مسأله مختلف و متعدد خواهد بود.

دوم: عنوان مطالعه

عنوان این مطالعه عبارتست از «برداشت‌های اقتصادی از قرآن کریم» و برای توضیح مضمون و مقصود این عنوان باید گفته شود که شناخت هدایت قرآنی مستلزم بررسی دقیق در قرآن کریم است. از آنجا که زمینه‌های هدایت قرآن بسیار متعدد و متنوع هستند و این تنوع به گوناگونی زمینه‌های زندگی و مباحث علم و معرفت است، لذا دانش‌پژوهان و پژوهشگران هر یک باید بر حسب نوع معرفت مطلوب خود قرآن را مورد بررسی قرار دهند. بنابراین شناخت هدایت اقتصادی موجود در قرآن، مستلزم شناختی علمی است که این شناخت علمی نزد اقتصاددانان است، به همین ترتیب شناخت هدایت اجتماعی موجود در قرآن نیز مستلزم بررسی قرآن توسط جامعه‌شناسان است و... از این روست که می‌توان این مطالعه را با عبارت دیگری تحت عنوان «نگاه به قرآن کریم از منظر یک اقتصاددان» نام‌گذاری کرد. در اینجا لازم است نسبت به خلط بین عنوان این مطالعه و «نظریه‌های اقتصادی در قرآن کریم» هشدار داده شود، چرا که در قرآن کریم نه نظریه‌های اقتصادی یافت می‌شود و نه نظریه‌های اجتماعی و نه نظریه‌های اخترشناسی و نه هیچ نظریه علمی دیگری، و منظور از نظریه علمی در اینجا همان مفهوم متعارف از اصطلاح «نظریه» است، زیرا که نظریه ساخته انسان است، گاهی اشتباه است و گاهی صحیح، گاهی اثبات می‌شود و گاهی رد، گاهی از بین می‌رود و گاهی تعدیل می‌شود و یا ارتقاء می‌یابد. در حالی که قرآن کریم کتاب هدایت انسان و ارشاد اوست و مأموریت آن، ارائه نظریه‌های علمی در این رشته یا آن رشته نیست. قرآن تنها حقیقت و هدایت ارائه می‌کند و

نظریه‌پردازی در علوم مختلف را در پرتو این هدایت و از طریق عقل و حواس به انسان وامی‌گذارد.

سوم: تفسیر اقتصادی قرآن کریم

آیا ممکن است این مطالعه و مطالعات مشابه به عنوان تفسیری اقتصادی برای قرآن کریم یا حداقل برای بعضی آیات آن تلقی شود؟ در پاسخ می‌گوییم این مطالعه تفسیر اقتصادی به معنای متداول و رایج آن نیست. اما آیا در تفسیر اقتصادی قرآن اشکالی وجود دارد؟ اگر مقصود از تفسیر اقتصادی، محدود کردن قرآن کریم به مقتضیات نظریه‌ها و مطالب اقتصادی متداول باشد نیازی به اظهار نظر نسبت به آن نمی‌بینم، چرا که قرآن کریم کتاب هدایت است در حالیکه نظریه‌ها و گزاره‌های اقتصادی متداول صرفاً تلاشی هستند که احتمال صحت، نادرستی، کاستی و ارتقاء در آنها وجود دارد.

اما اگر مقصود از تفسیر اقتصادی، اقدام فردی اقتصاددان به بررسی قرآن کریم و با بکارگیری و به کمک دانسته‌های اقتصادی‌اش با هدف شناخت هدایت قرآنی در حوزه اقتصاد باشد تا بتواند مباحث فکری و علمی موجود را ارزیابی کند و شناختی از اقتصاد اسلامی ارائه کند، من اعتقاد دارم که در این صورت نه تنها هیچ اشکالی وجود ندارد، بلکه از لحاظ شرعی هم امری پسندیده و مطلوب است، کما اینکه فقهای بزرگ ما نیز آنچه را که در حوزه فقه گفته‌اند تنها بعد از بررسی دقیق قرآن کریم بوده است. افرادی همچون الجصاص، ابن العربی، القرطبی و الکیالیهراس، فقهای هستند که از دیدگاه فقهی اقدام به تفسیر قرآن کرده‌اند.

در این باره کلام نیکو و دقیق سیوطی را در مورد ارتباط قرآن کریم با دانشمندان علوم مختلف بازگو می‌کنم، «مشاهده می‌کنی که هر صاحب علمی از قرآن کمک می‌گیرد و به قرآن اعتماد می‌کند؛ فقیه احکام را از آن استنباط می‌کند و حکم حلال و حرام را استخراج می‌کند، نحوی قواعد اعراب را بر اساس آن بنا می‌کند و در تشخیص گفتار درست از نادرست به آن مراجعه می‌کند و عالم علم بیان با آن به حسن ترکیب در کلام رهنمون می‌شود.»^[۱۹]

اقتصاددانان اسلامی با دیگر دانش پژوهان در این مورد تفاوتی ندارند و آن‌ها نیز می‌توانند قرآن را بررسی کنند و هدایت‌های اقتصادی موجود در آن را بشناسند، چرا که در غیر اینصورت هدایت اقتصادی در قرآن بدون استفاده و بی‌کاربرد باقی می‌ماند و مردم در زندگی خود از آن محروم می‌مانند. ممکن است گفته شود که مفسرین باید به انجام این کار پردازند و نه اقتصاددانان، در پاسخ می‌گوییم چگونه ممکن است شخصی که تخصص کافی از اقتصاد ندارد بتواند به تفسیر اقتصادی قرآن پردازد؟ تفاوت و برتری او بر یک اقتصاددان که با زبان عربی آشنایی دارد و بسیاری از احکام شرعی را نیز در حوزه اقتصاد می‌داند چیست؟ و آیا در دوران‌های سپری شده از اسلام مفسری حرفه‌ای و متخصص در تفسیر وجود داشته است؟ حداقل نویسنده از آن سراغ ندارد^۱. ممکن است گفته شود که تفسیر اقتصادی، نوعی

۱. البته باید توجه داشت که نویسنده خود از محققین اهل تسنن است و بر حسب مراجعات و شناختی که او نسبت به منابع اهل تسنن داشته و کتب و مفسرین مربوط به آن‌ها را مورد بررسی قرار داده، به چنین برداشتی دست یافته است. و اَلَّا مفسرین حرفه‌ای و متخصص شیعه همچون علامه طباطبایی و دیگران غیر قابل انکار می‌باشد. [متجم]

تفسیر به رأی شمرده می‌شود و می‌دانیم که تفسیر به رأی مذموم است. در پاسخ می‌گوییم که بسیاری از کتب تفسیری مشهور و معتبر دیگر نیز در زمره این نوع تفسیر به شمار می‌روند و افراد متعددی که در مورد حرمت تفسیر به رأی و مردود خواندن و اشتباه شمردن آن بحث کرده‌اند، چنین استدلال می‌کنند که رأی مذموم تنها رأیی است که غیر منسجم و بدون مستندات علمی صحیح باشد.^{۱۱۱}

آیا در گذشتگان خود داریم اقتصاددانانی که اقدام به تفسیر قرآن کرده باشند تا ما نیز مسیر آنان را بپیماییم؟! شلتوت در این باره می‌گوید: «تقریباً هیچ علمی را در تاریخ طولانی مدت اسلام نمی‌شناسیم که مسلمانان بدان پرداخته باشند. مگر اینکه انگیزه آنان ارائه خدمتی به قرآن کریم از قبل آن علم بوده باشد... فقه را برای استنباط احکام قرآن، و اصول را برای بیان قواعد شریعت قرآن و چگونگی استنباط از آن می‌یابیم، چنین وضعیتی را در تاریخ و... نیز مشاهده می‌کنیم. از طرف دیگر علمی در میان این علوم نیز نمی‌یابیم که پرداختن مسلمانان به آن با هدفی جز خدمت به قرآن و تحقق وحی قرآنی باشد.^{۱۱۱}» مقصود شلتوت از خدمت به قرآن از سمت این مسلمین پژوهشگر، آشکارسازی هدایت‌های قرآنی در زمینه‌های مختلف است، به راستی که آنان به قرآن خدمت کرده‌اند و اگر نبود خدمت آنان، قرآن مهجور و متروک باقی می‌ماند. آیا هدف والای اقتصاددانان اسلامی چیزی جز پایه‌گذاری علم اقتصاد اسلامی و برپایی نظام اقتصاد اسلامی در زندگی مردم است؟ بنابراین از آنان توقع می‌رود با بررسی قرآن کریم به آن خدمت کرده و بر الهامات قرآنی در حوزه اقتصاد جامه عمل بپوشانند.

در پرتو این هدف است که اعتقاد دارم، بررسی قرآن کریم بر تمام اقتصاددانان مسلمان واجبی کفایی محسوب می‌شود. و اگر بعضی از آنان اقدام به این کار نکنند و یا اقدام آن‌ها به نحو مطلوب نباشد، همه آنان مرتکب گناه می‌شوند و در این باب همین بس که دریابیم کم‌کاری در این حوزه، کوتاهی نابخشودنی در تبلیغ اسلام به شمار می‌رود^[۱۲].

چهارم: این مطالعه و سنت نبوی

لازم به ذکر نیست که هدایت نبوی تبیین‌کننده، توضیح‌دهنده و تکمیل‌کننده هدایت قرآنی است و هر دوی آنها از جانب خداوند متعال می‌باشد، بنابراین اقدام به شناخت هدایت قرآنی در حوزه اقتصاد بدون بررسی هدایت نبوی، تلاشی غیر کامل است. به عنوان مثال اگر بخواهیم بر هدایت قرآنی در زمینه مصرف اطلاع پیدا کنیم، باید هدایت نبوی را نیز در این زمینه مورد توجه قرار دهیم. با اینکه این روش از تحقیق و پژوهش را کاملاً می‌پذیریم، اما در این مطالعه در حد توان و گنجایش متن، تنها به بررسی هدایت قرآنی خواهیم پرداخت، زیرا هدف از این نوشته، تنها اشاره و جلب توجه است، لذا بررسی هدایت نبوی در حوزه اقتصاد که نیازمند تلاش و وقت بیشتری است از حوصله این مطالعه خارج است.

پنجم: رابطه بررسی اقتصادی قرآن کریم با کتب تفسیر موجود

همگان می‌دانند که در تاریخ اسلام، تفسیری وجود نداشته که بتوان آن را تفسیر اقتصادی قرآن دانست. مفهوم این کلام آن است که اقتصاددان معاصر هنگام بررسی قرآن کریم نباید تلاش خود را تنها محدود به احوال مفسرین